301.35
Or8p

Parasztságunk élete

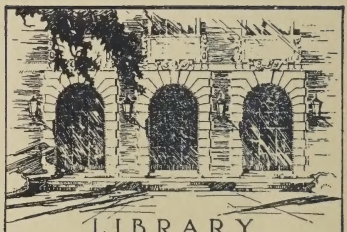

LIBRARY
OF THE
UNIVERSITY
OF ILLINOIS

301.35
Or8p

PARASZTSÁGUNK ÉLETE

Írta
ORTUTAY GYULA

Fényképezte
MÜLLER MIKLÓS

OFFICINA, BUDAPEST

OFFICINA KÉPESKÖNYVEK
Szerkesztik KENYERES IMRE és TRENCSÉNYI-WALDAPFEL IMRE

A fedőlapot Müller Miklós fényképének a felhasználásával
Nemes György rajzolta, a címkép Buday György fametszete.

OFFICINA NYOMDA ÉS KIADÓVÁLLALAT, BUDAPEST, 1937.

301.35
Or8p

Brummog a bőgő, jaj be furcsa hang,
Beléje kondul a repedt harang,
Kutyák vonítnak a holdra fel,
A tulsó parton varjúraj felel.

Brummog a bőgő, asszony lett a lány,
Az élet itt nem móka s nem talány,
A bort megisszák, az asszonyt megverik
És izzadnak reggeltől estelig.

De télen, télen a világ megáll
És végtelen nagy esték csöndje vár,
Az ember medve, alszik és morog,
Benn emberek és kinn komondorok.

Brummog a bőgő, elhervad a hold,
Fenékig issza a vőfély a bort,
Már szürkül lassan a ködös határ,
És a határban a halál kaszál.

Juhász Gyula: Tápai lagzi.

Szeretünk kényelmes elvonásokban, könnyelműen alkotott formulákban gondolkozni. A valóság azonban nem adja meg magát formuláinknak s megcsúfolja fölületességünket. Ki állíthatja, hogy a paraszti élet bonyolult valóságrendjének kutatása közben mindig szerencsével kerülte el ezeket a szemléleti hibákat? Könnyen megtéveszthetett bárkit is a paraszti létnek látszólagos „primitívsége", látszólagos egyszerűsége. Holott — mint minden társadalmi szerkezet és kultúrális alkat — ez a paraszti élet is számlálhatatlan s a történet folyamán változó

elemből, előtörő, elhaló alkati készségekből, társadalmi, történeti szituációkból: normákból és elfutó változatokból fonódik össze. Rövidreszabott jellemzésünk a paraszti életről távolról sem törekszik arra, hogy ezt a változatosságában oly gazdag összefüggésrendszert minden vonatkozásában bemutassa és esetleges példákon ábrázolja: e formában hiú igyekvés lenne. Inkább a magyar paraszti létnek azokat az alapvető vonásait szándékozunk ismertetni, amelyek a törvényt és a változatot, a közösség létrendjét és az egyén életének külön ívét (felfogásunk szerint) a lényeges pontokon közelítik meg. Éppen azt keressük, ami a különböző tájak, falutípusok, tanyaformák, történeti helyzetek és társadalmi csoportok mögött a paraszti lét lényege volt. A paraszti élet sajátos paraszti mivoltával erre alkalmat is ad; bárha jól kell tudnunk, hogy jóideje már parasztságunk több helyen egyre tudatosabb eszméléssel hagyja el a régi rendet s keresi az új társadalmi és kultúrális formát élete számára. Inkább a régi formának vonásait kutatjuk most, ha mindíg rá kell mutatnunk a változás irányaira is.

*

Mihelyt az anya ráébred áldott állapotára, — olvashatjuk népszokásaink között, — boldog állapotát azonnal jelenti a segítő Anyának, Szülőboldogasszonynak. Így hát a születő gyermek fölött már őrködik égi hatalom: pogány hagyomány és keresztény hit összefonódott szép szimbóluma. De a segítő égi hatalom és a rontó, ártalmas varázs mellett a születő gyermekre vár a szeszélyes, parancsoló természet, a társadalom szigorú rendje s a paraszti kultúra hagyományai. Mind kemény formáló és kötő erők, a növekvő egyéniség gyenge erőit csak nehéz küzdelmek árán érvényesítheti ellenük.

A természettel szemben elfoglalt életattitűd változott és változhatott meg legelőbb parasztságunk életében. Ez az attitűd

még a 18. század folyamán is nagyrészt a szinte majdnem teljesen ellenkezés nélküli megnyugvás. A distanciátlan szemlélet, a megnyugvó, szinte alázatos beolvadottság jellemzi a természettel szembeni magatartásukat (épp ezért nem „szeretik a természetet" a mi fogalmaink szerint) s a természet tudatos alakításának igénye alig terjedt túl a gazdasági s társadalmi szükségleteik keretein. A változatlan tájék s a szabályosan változó idő nemcsak munkájuknak, de vágyaiknak is megszabta irányát. A paraszti életnek minden formájára s változatára érvényes volt ez a magatartás, ez a (mondhatjuk) kiszolgáltatottság: a pásztorok, pákászok életét épúgy megszabta, mint az uradalmak jobbágyainak, a falu s a kertes városok, mezővárosok parasztjainak sorsát s a paraszti sorba süllyedt bocskoros nemesek életszíntjét, hasztalan keveredett ez utóbbiak magatartásába a paraszti helyzet mellé úri gőg, rátartiság. A természettel szembeni paraszti erőfeszítés gazdálkodási jellege szerint teljességgel extenziv, dinamikája alázatosan alkalmazkodott a természet spontán dinamikájához. Ha bizonyos önkénnyel a 18. századhoz kapcsoljuk is a természettel szembeni magatartás tudatosultságát, az aktívabb alakítókészséget, a paraszti gazdálkodás intenzívebbé válását, mely oly szép eredményeket mutathat fel, mint a szegedi, kalocsai paprika, a makói hagyma, a kecskeméti, kőrösi, ceglédi gyümölcskultúra, szőlőkultúránk, azért a régibb passzívabb magatartásnak nyomaira is rábukkanhatunk lépten-nyomon. Sőt sokszor látnunk kell (mint például Szabolcs megye, Hajdúság egyes részein), hogy a régibb s fejlődött mezőgazdasági kultúra a parasztproletári sors miatt (vagyonváltsági földeken) visszahanyatlik s megismétli, újrafölveszi a kezdetlegesebb gazdálkodás némely formáját. Az a folyamat, melyet Tessedik Sámuel föllépése jelent a magyar mezőgazdasági kultúrában, még máig sem fejeződött be s a tudatos alakításnak, intenzív gazdálkodásnak, márkás terményeket felmutató „míves gazdálkodásnak"

még mindig sok művelődési, társadalmi, gazdasági s politikai akadálya van s csodálnunk kell parasztságunkat, hogy helyenkint mindennek ellenére mily érdemes munkát végzett. A parasztság és a természet szembenállása Magyarországon (s ez a szembenállás igen jelentősen alakítja társadalmi, gazdasági helyzetüket, kultúrális alkatukat) még mindig világosan mutatja a régibb paraszti létnek s az újabb változásoknak döntő tipológiai különbségeit. A régi szemléletben a természet époly megföllebezhetetlen úr, mint a társadalomnak fölöttes hatalmai, végzései, szeszélyei ellen nincs helye appellálásnak. Mágia, megelőző s könyörgő varázslat segíthet, fokozhatja a földek termését, az állatok termékenységét s megvédheti a rontás ártó hatalmaitól. Különben tehetetlenül s kiszolgáltatottan kell lesni az időjárás változásait s már hasztalan vágják a baltát a viharba: megvérezheti a gonoszt, de a termést nem védik meg így. Az állattartásnak és földmívelésnek ezen a fokon nem is lehet meg az az irányító tudatossága, hogy a maga akaratát és míves szándékát kényszerítse az ellenkező természetre. Ha igen sok hagyományozott, gyakorlati bölcseség és értékes munkamód is alakulhatott ki ebben a primitívebb gazdálkodási formában, maga az alapvető attitűd nem volt alkalmas mezőgazdasági kultúránk fejlesztésére s egyben akadályozója volt parasztságunk tudatraébredésének, öneszmélésének. Ez a gazdálkodási mód, a környező természetnek ez a passzív szemlélete volt egyik főoka annak, hogy parasztságunk oly sokáig megmaradhatott a paraszti lét régibb keretei között s nem igyekezett sorsán fordítani. Ezért nem léphetett rá sokáig arra az útra, melyen a nyugateurópai s északi demokráciák parasztsága már régóta haladt.

Nem kell hosszasabban jellemeznünk a paraszti magatartás újabb alakját ebben a vonatkozásbn. Jellemzi az alakító tudatosság; mind a földmívelésben, mind a kerti gazdálkodásban,

állattartásban a minőségre törekszik s a termelési munkát racionálisan igyekszik irányítani a természet és a piac erőivel szemben egyaránt. (Erre a tendenciára hoztunk is fel pár példát fönnebb.) Eredményeit egyelőre még igen sok társadalmi, politkai s gazdasági nehézség rontja le sokszor s akadályozza meg kibontakozásukat. Bizonyos azonban, hogy ez a racionális gazdálkodás s a természettel szemben elfoglalt tudatos, alakító magatartás sokban eredményezi a parasztságnak régebbi létformájából való teljes kilépését. Meglátszik ez a Duna-Tisza közének gyarapodó, törekvő, alkotó parasztságán, meglátszik a tudatos és kemény makói hagymásokon, a paprikásokon, amint-hogy ez különböztette meg sokszor a magyarországi német falukat a régibb paraszti létformában élő magyar faluktól, tanyáktól. (Igaz viszont az is, hogy sokszor a régibb paraszti világrendhez is kapcsolódhatik a fejlettebb, racionálisabb gazdálkodás, mint például Nyíregyháza környékén lévő tót, ú. n. bokortanyákon.) Ezeken a vidékeken alakul ki a „kulák-parasztság", vagyonában, politikai s gazdasági súlyában erős és tudatos típus, a saját érvényesülését nézi csupán társadalmi csoportjának gyengébb tagjai ellenére is, tudatában és szándékában teljesen kiszakadt a parasztság közösségéből; a másik típus (mint pl. a makói hagymások egy-egy csoportja), ha a polgárosulás útjára lép is, nem feledi létének szociális meghatározóit s éppen ezért keményebben s harcosabban küzd társadalmi jogaiért s felelősségtudata is nagyobb. Nincs szükség különösebb érvelésre, hogy parasztságunknak ez utóbbi része foglalja magában a termő lehetőségeket, s csak ez a magatartás, ez a politikai szándék és életstílus vezetheti parasztságunk egyetemét mind saját osztályuk, mind pedig a nemzet érdekeit szolgáló úton. A régi, naív, „jobbágyi" természetszemlélet és gazdasági gyakorlat helyét el kell foglalnia ennek a tudatosult, alkotó, aktív magatartásnak: az eddigiekből is láthatni, mily

erősen befolyásolja parasztságunk egész életét és további sorsát e magatartásnak változása. (Igen messzire vezetne annak a fejtegetése, hogy ezt a változást mennyire szolgálhatná művelődéspolitikánknak újabb, ily szempontok szerinti átgondolása; a kevés kísérlet is dícséretreméltó eredményekre hivatkozhatik.) Végül is, mint minden osztályozásnál, meg kell említenünk, hogy a jellemzett két tipikus magatartás között sok az átmenet; sokhelyütt a gazdálkodás már igen is telítve van racionális alakító szándékkal, de a természettől való függés gondolata is erős s a mágiának is helye van még. Érdemes lenne egyszer ezeknek a magatartás-típusoknak az összefüggéseit részletekben kimutatni a gazdálkodás és a kultúra, társadalom különböző típusaival: a magyar parasztság morfológiai csoportjait rajzolhatnánk meg ezeknek az összefüggéseknek az alapján.

*

A régi paraszti szemlélet a természet változásaiban, a májusi esőben épúgy, mint a rontó zivatarban, a magasabb hatalmak rendelkezéseit látta s e rendelkezések ellen csak vak dühében, végső elkeseredésében lázadott föl. A társadalmi osztályoknak egymáson épülő hierarchiáját ugyanezzel a megnyugvással kellett tudomásul vennie. A megnyugvásnak, a változhatatlanba való beletörődésnek monumentális megfogalmazását találhatjuk Móricz Zsigmond egyik regényében. Érdemes híven idézni ezt a részt (az anya oktatja az urakkal szembeszállt fiát a paraszti alázatra), annyira teljes képét adja a régi paraszti társadalomszemléletnek:

„— Ebből tanulhatsz, — mondta, mikor a szent énekeket elénekeltük, a bibliát megolvastuk és ketten vótunk — jófiú, a lóval is csínnyán kell bánni, ha rugós, mert összetöri a szekeret, meg a tehennel, mert kirúgja a zsajtárt a kezedbül a friss

tejjel. Hát még az urakkal. Mert az uraknak a kezébe van a hatalom, ölhet, eleveníthet a bíró, meg a jegyző, meg minden úriember, aki csak van a világon. Azok közt is van türödelmes, de keves. Inkább azt kell mondani, fiam, mihent úr, mingyán vigyázni kell rá. Hallgatni kell előttük, mert az úr úr, ha még olyan kicsi is, mint egy csű tengeri. Akkor is hatalommal bír a szegény felett... Látod, milyen bajt hoztál a fejünkre. Ránk uszétottad az urakat mind. Kicsi vagyunk mi ahhoz, nem tudunk mi velök elbánni, mert az ő kezekbe van a törvény.

Azután még így tanított:

— Kirántották a lábunk alól a kicsi födet. Elvitték a tehenet. Semmi se maradt, csak a kisház. Hova mégy most már, jó gyermek? Mi lesz belőled? Kimégy a világból, ha nem akarsz urakkal verekedni? Bárhova mégy is, akkor is az urak kezébe vagy. Úr mindenütt van, a szegény ember csak az urakból élhet. Bárha iparra mennél is, akkor is feletted van a mester, a felett meg az adószedő urak. Meg akiktől munkát kap a mester, azok is mindig csak urak. Gyárba mégy, annak is úr a gazdája. A meg szeret parancsolni, az előtt a szegény embernek hallgatás a neve. Mi akarsz lenni, útszéli csavargó? Mert ha az urakkal nem jössz ki békességbe, akkor csak a lesz a vége, hogy a járókelőktől kell kenyeret kérni, meg szállást a mezei boglyáktól, de annak is úr a gazdája. Fel van a föd osztva, jófiú, az urak közt . . ."

(Móricz Zsigmond: A boldog ember, 1935, 86—87. ll.)

Így szólt az anya lázongó fiához, s így szólottak parasztgenerációk századokon keresztül a lázongó s elégedetlen fiakhoz, kik tűrhetetlennek érezték sorsuk szorítását s nem fogadták el nyomban a mozdíthatatlannak tetsző társadalmi törvényt. Parasztságunk társadalmi tudatának analízise természetesen több változatra bonthatja ezt a paraszti alapélményt s a

történeti fejlődés is kilendítette nem egyízben parasztságunkat ebből a jobbágyi magatartásból. Mégsem állíthatjuk, hogy a feudális társadalomszervezet lassú elmúlásával elmúlott parasztságunk feudális korbeli jobbágyi magatartása. (Különösen azért sem állíthatnánk ezt, mert éppen az uradalmi vidékeken mind az úr, mind a paraszt részéről máig is él nem egyszer a feudális jellegű viszony.)

Ha mégis megkíséreljük típusokra bontani parasztságunkat különböző osztálytudatuk alapján, három alapvetően különböző csoportra mutathatunk rá. Az első és legnagyobb csoportot még ma is *jobbágyparasztságnak* (a kissé tautologikusnak tetsző szóösszetétel a jobbágyi magatartásra utal) nevezhetjük. Nemcsak az uradalmak cselédeire és idénymunkásaira (részesaratók, summások, etc.) vonatkozhatik megjelölésünk, de ezt a magatartást szemlélhetjük épp azokban a faluinkban is, ahol még a természettel szembeni passzív magatartás a jellegzetes. (Etnikailag nem érdektelen, hogy ezt a típust igen sokszor tót eredetű faluinkban, vagy tót beszivárgással elöntött faluinkban találhatni.) Ennek a jobbágyi szemléletnek a számára a társadalom osztályainak és erőviszonyainak elrendeződése végérvényes, másíthatatlan, a kötelezettségek, szolgáltatások és jogok relációrendszere megbolygathatatlan. A csoda néha segíthet tán: ha a kiskanász valóban legyőzi a sárkányt, övé lehet a királyleány s a fele birodalom. Legtöbbször azonban nem lehet legyőzni a sárkányokat, csak a mesében, a vígasztaló mesék csodavilágában. Ez az osztálytudat elsősorban a kötöttségek és szolgáltatások rendszerét látja a társadalomból s a nemzetből is. (Hiábavaló erőfeszítés lenne ezt tagadni, inkább itt is arra kell rámutatnunk, hogy a nemzet egyeteme számára mit jelentene, ha parasztságunknak ezek a tömegei nem ilyen perspektívával és tudattal szemlélhetnék helyüket a nemzetben.) Az úri rend akarata és

tette maga a törvény és a jog, rendelkezései ellen nincs orvoslás. Rájuk nehezedik az egymáson épülő osztályok társadalma s ez ellen a nyomás ellen nem védekezhetnek. Szűkös életterük mindenfelől körülhatárolt: fölöttük az Isten, a földesúr, a bérlő, az állam a hatalom bonyolult s át sem tekinthető apparátusaival, körülöttük a határok, a más földjének határai, s a határokat át nem törhetni semmiképp, munkájukat megszabják akaratuk fölötti hatalmak és adottságok. S a kör akkor sem tágul, ha a cseléd más megyébe vándorol s újra elszegődik. Ha feltörekvő s pár holddal falusi „gazda" lesz, sem szemlélete, sem életlehetőségei nem változnak nagyon. A kör, úgy kell gondolniok, áttörhetetlen, elrendeltetett sors ez. A szívekben csönd, a tudat a fátumot látja s az akarat csak arra jó, hogy az élet elviselhető legyen. Ez a jobbágyi magatartás.

Viszont éppen a jobbágyi életsorsból következik a paraszti osztálytudatnak másik, a jobbágyival szöges ellentétben álló típusa: a *lázadó paraszt*. A jobbágy alázattal és megalázásokkal teli életéből fölemeli tekintetét és szembeszáll sorsával. Történetünk parasztforradalmainak dinamikáját mindig ez a magatartás, ez a paraszti típus adta meg. Könnyű lenne az erdélyi huszita lázongásoktól kezdve, Dózsa György forradalmán keresztül, egészen a mult századvég agrárszocialista sztrájkjaiig kimutatni a jobbágyi alázat kemény kérgén áttört indulatot, azt, hogy a parasztság jobbágyi és lázadó magatartása nemcsak mint ellentétpár függenek össze, hanem a jobbágyi helyzetből szervesen következik a lázadás magatartása. Különböző árnyalatai vannak a lázadó magatartásnak: lehet végső menekvés a szorongató s már viselhetetlen sors elől s ritkábban tudatos harc és szembenézés osztályhelyzetük lehetőségeivel: úgy érzik, csak ezen az úton érhetnek el emberibb sorsot. Sokszor csak fuldokló s rövid indulatkitörés, máskor világos, makacs küzdelem, melyet leszorítani lehet ugyan, de legyőzni soha. Sok-

UNIVERSITY OF ILLINOIS LIBRARY

szor a jobbágyi alázat látszatra békés felülete alatt izzik engesztelhetetlenül ez a lázongó szándék s vet lobot hirtelen. (Aminthogy ellenkezőleg nem egyszer a lázadás gesztusai is tele vannak jobbágyi magatartás jeleivel s még az indulat sem söpörhette el a beidegzett alázatot.) Mondani sem kell, hogy a lázadó típusú parasztság számára a társadalom képe éppen nem statikus és nem egy tudatosult képviselőjében a társadalmi erőviszonyok változásainak lehetősége az indító erő; számukra a társadalom nem megbonthatatlan egység, kötöttségek szövedéke, hanem a megváltoztatandó, igazságtalan világ, mely ellen küzdeni kell a győzelem reményével, vagy anélkül is. Ha a frobeniusi térképek mintájára lerajzolnánk a jobbágyi magatartás és a lázadó magatartás elterjedési köreit, kitűnnék, hogy a két térkép szinte teljesen födi egymást. (Kivéve a tót etnikumú területek javarészét, bár itt is vannak egyező területek, pl. Békés megyében.) Mintha a jobbágyi alázat és a lázadás egyetlen léthelyzetnek két arca lenne s mi csak az egyiket láthatjuk egyszerre, de a hajlott hát újra meg újra kiegyenesedik s a leengedett kéz hirtelen ökölbeszorul. Természetesen nem egyszer a lázadó egész életét egy engedelmes, jobbágyi közösségben tölti el, kiszakadva a közösség tradiciórendjéből s társadalmi megnyugvásából. Ha a lázadó típus társadalmi elhelyezkedését vizsgáljuk, tévedés lenne azt hinni, hogy csak a paraszti lumpenproletariátus közül kerülnek ki. Sokszor épp a vezetők (pl. Áchim esetében is) a jómódú, a parasztársadalom előkelőbb rétegeiből valók. Viszont ha a társadalmi dinamika szempontjából vizsgáljuk a jobbágyi és lázadó csoportot (mint ugyanegy társadalmi helyzet két reagálási formáját), amíg a jobbágyi magatartásból nehéz kilépni s elhagyni a falu szokásrendjét, addig a lázadó paraszt már kilép egész paraszti életformájából. Legalább is kilépni igyekszik. Számára a paraszti lét a lenyügözöttség állandóan húsbavágó

érzését jelenti, szabadulni igyekszik mindenkép. Ez a típus — a lázadás alatt természetesen nem érthetünk csak harci, forradalmi lázadást, elsősorban szembeszállás ez a paraszti léttel s csak ezen a tudatosultsági fokon túl jelenti a harcot a többi társadalmi osztállyal szemben — adja elsősorban a városba szivárgó paraszti proletariátust s ez adja a faluban is a paraszti létrendből kiszakadt proletárszemléletű parasztságot. Életük állandó feszültség, állandóan érezniök kell a rendelkezésükre álló erők és kívánságaik közötti nagy különbséget. (Az eddigi analízisek után nem kell külön hangsúlyozni, hogy az úgynevezett „néma forradalom", a szektázó parasztság valójában a jobbágyi magatartáshoz kapcsolódik s nem ehhez a lázadó típushoz.) Ez a lázadó parasztság az egyik fermentuma parasztságunknak: a fejlődés, változás, a paraszti alkat változása (különösen az utóbbi pár évtized alatt) nem egy ponton ehhez a csoporthoz kapcsolódik.

A régi paraszti élettel, jobbágyi sorssal szembeni protestálásnak, a paraszti tudatosulásnak s társadalmi emelkedésnek másik útját a *polgárosuló parasztság* járja. (A polgárosuló parasztságnak kérdéseit legrészletesebben s legalaposabban Erdei Ferenc vizsgálta „Futóhomok" című, nemrégiben megjelent könyvében.) Leginkább azokon a területeken (Duna-Tisza köze, Dunántúl), ahol a parasztság a jobbágyi kötöttségei alól leghamarabb szabadulhatott s terjeszkedési lehetőségeit sem gátolták uradalmak, a parasztság öntudata keményebb, ellenállóbb, társadalmi magatartása biztosabb s vagyoni állása kielégítőbb lett. (Gondoljunk pl. az alföldi civis-paraszti városokra.) Ez a folyamat már a 18. században is eredményekre hivatkozik, emlékezzünk Tessedik, Berzeviczy Gergely híradásaira. (Sőt a paraszti vagyonosodásról régibb adataink is vannak.) Bizonyos értelemben ez a csoport jelenti parasztságunknak legerősebb s legéletrevalóbb törzsét. Munkájuknak és ön-

tudatuknak eredménye a magyar gazdálkodásnak néhány paraszti alkotása. (Most ne vizsgáljuk s ebben az összefüggésben fölösleges is, hogy e paraszti „alkotásokhoz" mennyit adott ösztönzésben és példában a magyar főnemesi, nemesi és polgári gazdálkodás.) Ezek a paraszti alkotások (mint a makói hagyma, a szegedi, kalocsai paprika, gyümölcskultúránk etc.) nemcsak a nemesebb és tudatosabb munkát jelentik s az egyensúlyozottabb társadalmi elhelyezkedést, hanem a látókör, a tudat tágulását és tisztulását: a termelő munka mellé még az értékesítés kereskedői harca is járult s ez a harc csak emelte paraszti értéktudatukat. Nemcsak szellemi éberségüket emelte ez a helyzet és gyarapította vagyonukat, de hamarosan osztályhelyzetüket s osztálytudatukat is átalakította. Számukra már a magasabb társadalmi osztályok nem jelentették azt a támadhatatlan s elérhetetlen hatalmat, mint a jobbágyparaszt számára, de azt a gyűlölni való ellenfelet sem legtöbbször, mint a lázadó parasztnak. Inkább nagyon is beleláttak a hatalmi szerkezetbe s maguk is igyekeztek a hatalomból minél jobban részelni, vagy bejutni a hatalmasok közé. A polgári, az „úri" élet annak jellegzetesen magyar hangsúlyával inkább követendő példa volt, az úri rend tagjai közé számíttatni kívánatos ideál lett. Az „úri" életformának a mágiája (annyira sajátos magyar társadalmi mozgásirány) a társadalmi értékére ébredt, módosabb parasztságunk csoportjaira különbözőképpen hatott. Az egyik részük gyermekei révén igyekszik bejutni az úri rendbe (ahogy a szegényparasztság is keresi ezt az utat) s a maga paraszti életén már nem változtat semmit, de legalább gyermekei révén akar szabadulni paraszti sorsától. A másik csoport (a legaktívabb) egy sajátos paraszti-polgári életformát valósít meg: a paraszti munkának s a polgári élet kényelmeinek, igényeinek érdekes keveréke ez. A polgárság és az urak stílusa inkább bizonyos külsőségekben (lakás, ruha,

etc.) található meg náluk, annál azonban sokkal keményebbek és egészségesebbek, hogy a föld is kicsússzon a kezeik közül. Jó és erős gazdák, ügyes kereskedők s tudják életüket irányítani s már minden kisebbségi érzés nélkül állnak szembe az urakkal. Ez a típus adta elsősorban a paraszti gazdálkodásnak értékes alkotásait s ez a legfelszabadultabb a paraszti nyomottság tudata alól. Igaz, erről még szó lesz, ez érzi tán a legkevesebb szolidaritást a többi, alant lévő parasztréteggel. A harmadik formája az úri élet vonzásának az egykéző gazdag paraszti vidékeken alakult ki. Megmaradnak a paraszti lét törvényei, keretei között, a földet, a vagyont épp az egykével integrálják, néha szinte barokkosan dús, cifra, színes paraszti életet élnek (félreértések elkerülése végett: a paraszti viseletek színessége nem függ össze mindig a vagyonossággal!), tehát a paraszti életforma keretein belül igyekeznek a maximumát elérni a társadalmi előkelőségnek. Ezt az életformát komor, merev paraszti törvényekkel őrzik: legmeddőbb csoportja parasztságunknak.

A jobbágy, a lázadó, a polgárosuló paraszt a három jellemző forma: ezekben helyezkedik el parasztságunk, ez a három magatartás jellemzi a többi társadalmi osztályhoz való viszonyukat.

*

Az eddigiekből is kitetszhetik, hogy a parasztság nemcsak etnikailag különül csoportokra, hanem társadalmilag is különböző kategóriák összege. Nemcsak néprajzi kutatóink feledték el ezt, de a legutóbbi időkig legtöbben, kik a parasztság kérdéseivel foglalkoztak. Veres Péter kis könyve (Veres Péter a legnagyobb és legtisztább példája a paraszti tudatosultságnak) döbbentette meg kutatóinkat, hogy van „ridegparaszt" és van „basaparaszt", s hogy a kettő között társadalmi

és osztály érdekellentétek vannak. Holott erre a kemény és józan figyelmeztetésre nem is lett volna szükség, ha nem vagyunk oly feledékenyek. Már Tessedik Sámuel rámutat a magyar parasztról szóló munkájában a „vámpir és despota" és a szegény paraszt közötti különbségre s feszültségekre. Berzeviczy Gergely 1804-ben szintén figyelmeztet a parasztság osztálytagozódására. Valóban, a parasztságnak ez a belső osztálytagozódása jelentős problémákat jelent a parasztság egyeteme számára is. Nemcsak annyiból, mint ezt érzelmes „népies" novelláink serege hajtogatja, hogy a szegény paraszt és gazdag paraszt között a házasság csak tragédiák és kalandok árán lehetséges, hanem sokkal inkább azért, mert ez a belső osztályellentét állandóan lerombolja azokat az erőket, melyek a parasztság felemelkedését szolgálnák. A parasztság fölött lévő társadalmi osztályok ellenállása mellett ez a belső érdekellentét és széthúzás az oka (s ma is még nyomós oka), hogy parasztságunk nem tud kellő erővel és öntudattal föllépni a többi osztállyal szemben s nem érvényesítheti társadalmi, kulturális, gazdasági s minden egyéb kívánságait, hogy jelentős rétegei még mindig a jobbágyi, vagy lázadó sorsban élnek s hogy parasztságunk nagy része még máig is a legleszorítottabb élettérben kénytelen élni, igen sokszor világos tudata nélkül sorsa méltánytalanságának. A polgárosult paraszt, vagy a polgárosuló, bármely kategóriához tartozzék, az alatta lévő paraszti társadalmi osztállyal szintén legtöbbször minden kímélet nélkül a vállalkozó, a gazda, az úr magatartásával lép fel. (A magasabb társadalmi osztályba jutottakról, az asszimiláltakról itt meg sem emlékezünk, legtöbbjük az asszimilálódás tényével buzgó árulója lesz elhagyott osztályának, alig akad pár kivétel a magasabbra jutottak közt, ki osztálya mellé áll s életét életük emelésére szánja.) A cseléd, béres, napszámosmunkás ezeken a paraszti birtokokon nem talál nagyobb meg-

értésre, több kíméletre, mint az uraknál, sőt sok cseléd úgy tartja, hogy jobb az urat szolgálni, mert az úgysem ért a dologhoz s maga nem dolgozik, nem is hajt úgy. Ez a viszony (munkás-munkaadó) természetesen minden vonatkozásban korlátokat állít a parasztságon belül s egyre-másra feszültségeket idéz elő. Politikailag sem tartanak össze: majd mindenütt a szegényparasztság és a gazdák külön körökbe járnak s ha néha együtt is szavaznak képviselőválasztásokon, nem jószántukból teszik. A politikai különállás magától értetődően a szegényparasztság számára nem jelent semmit, egyesüléseik aligha erősek bárhol is érdekeiknek hathatós védelmére, önmagukban sem eléggé egységesek, szilárdak, a kényszerűség, nyomorúság sokszor árulókká teszi akármelyiküket is osztálya s önmaga ellen. Politikailag iskolázatlanok, társadalmi tudatuk gyenge s ressentimentnél egyebet nem éreznek. Viszont a fölemelkedő, gyarapodó parasztság ezt a helyzetet nagyon is ki tudja s ki is használja a maga javára, pillanatig sem lát rokon társat az alatta lévő paraszti csoportokban (természetesen itt csak az általános vonalat vizsgáljuk, kivételekről nem szólhatunk) s tudja, hogy a maga anyagi haszna, társadalmi értéke ebben a szituációban éppen az alant lévő osztályok lehető olcsó kihasználásában rejlik. Él is az alkalommal. Ez a társadalmi helyzet beleszól a falu, tanya, mezőváros parasztságának egész életmenetébe. A paraszti társadalmi törvény ebben a vonatkozásban is tartalmaz utasításokat. Az egymás fölött elhelyezkedő paraszti osztályok között (a két kategória természetesen több osztályra bomlik, átmenetek vannak) a különbségtevés igen szigorú, ami nem egyszer az öltözködésig mindenre kiterjed s életüknek egyik normáló tényezője. Osztályhelyzetének következményeit életének minden változatában viselnie kell annak, aki a paraszti közösségből nem szakadt ki. Kibúvó nincs s az emelkedés szinte nehezebb az egyik paraszti osztályból a másikba, mint

a parasztiból az úri rendbe, ahová mint pap, tanító mégiscsak elég símán bejuthat. Statikus merevségben, mintegy egymástól elzártan s mégis együtt élnek a paraszti közösségben a különböző osztályok egyazon paraszti törvénynek különböző rendelkezései szerint. S a magasabb társadalmi osztályok egyazon törvényének különböző lehetőségei szerint.

*

A paraszti élet menetét nemcsak ezek a társadalomszerkezeti viszonylatok határozták meg. A paraszti közösségen belül uralkodtak azok a közösségi törvények, melyek állandó érvénynyel meghatározták az egész funkciórendszer működését, az egyéni magatartásokat épúgy, mint a közösség egyetemes állásfoglalását. Ez a törvény természetesen változott a történet folyamán, más és más volt a különböző tájakon és etnikai csoportoknál. A lényeg azonban mindenütt változatlan volt egészen addig, amíg a parasztság föl nem adta paraszti mivoltát: az egyénnek és a közösségnek egymáshoz való viszonyában a közösségi normarendszer elvei döntenek elsősorban s csak halványan burkolt formában, a közösség formanyelvén fejeződhetnek ki az egyéni szándékok, egyéni indítékok. A társadalmi magatartásnak minden árnyalatában, a kézfogástól kezdve a házasságkötésig, a viselkedések, szokások gesztusai mögött a paraszti törvény dirigált. Az egyén életívét születésétől a haláláig ez a törvény rajzolta föl. Kiss Lajosnak kitűnő (sajnos, eddig csak kéziratban meglévő) munkájából kiolvashatni, hogy nem, életkor, foglalkozás szerint a hódmezővásárhelyi szegény ember élete életének szinte minden pontjában eleve meghatározott volt. A kiskanásztól a dinnyecsőszig, a munkásembertől az ingyenélőig a paraszti társadalomban minden mozzanat a törvénynek engedelmeskedett elsősorban s csak ezt színezhette az egyéni magatartás. Még a termelői munka szakaszait, sok-

szor épp a rációval ellentétesen, a közösségi törvény s annak megmerevült formája, a tradíció szabta meg. Nem értelmezhetjük ezt a közösségi törvényt valami misztikus, társadalomfölötti hatalomnak: éppen a paraszti léthelyzetnek szükségszerű társadalmi következménye ez a helyzet. Következmény, mert szükségszerű, hogy a parasztság számára adott osztályhelyzetben s a tudatosultságnak paraszti fokán a társadalmi konvenció a minden társadalomban szokásosnál is jóval nagyobb mértékben, döntően alakítja az egyéni magatartásokat. Az egyéni akarat a tudatosultságnak paraszti fokán sokkal kevésbé tudott szembeszállni azokkal a társadalmi, kulturális, az élet egészére kiterjedő konvenciókkal, amelyek a paraszti „társadalmi szerződés" summáját alkották. Viszont ebből a helyzetből ismét szükségszerűen következett (s ez a tragikus paraszti circulus vitiosus), hogy a paraszti létnek régibb formája (a természettel szembeni passzív magatartás, jobbágyi szemlélet, etc.) konzerválódhatott. A közösségnek s egyénnek ez a viszonya okozta, hogy a paraszttudatosulás útja oly lassú és gátlásokkal teli s ha az egyéniség kiszabadul a régi konvenciórendből, alig tud beilleszkedni egy magasabb és szabadabb közösségi formába: szociális biztonságát és egyéni készségeit egyként elveszti. A régi paraszti közösség a maga primitív szigorúságában s egyensúlyozottságában megkönnyítette az egyén tájékozódását a világ dolgaiban, helyesebben ezt a tájékozódást irányította és vezette. A mai változás idején azonban igen sokszor láthatjuk (s most nem a kulák-parasztságunkról beszélünk), hogy a felbomló paraszti közösségek helyén nem keletkezett magasabb társadalmi szervezettség, az egyén számára nem nyujtotta a társadalom kívánatos védelmét, melyben erőit szabadon kibonthatná. A régi zárt rend megbomlott, a kemény családi és közösségi erő mindenütt kezdi hitelét veszteni s a paraszti társadalom atomizálódik, a magasabb egy-

ségbe szerveződés lehetősége és igénye akár politikailag, akár gazdaságilag egyelőre nem mutatkozik. Az eddigiekből világosan következik, hogy a paraszti társadalmi törvénynek pusztulásával s a paraszti tudat racionálisabbá válásával kapcsolatban két formát különböztethetünk meg. Egyik a polgárosult és polgárosuló paraszt útja (kivéve az egykés vidékek gazdag parasztjait), a polgári jómód, biztonság, individuális tudatosság és érvényesülés útja, elszakadás a paraszti társadalomtól s szembekerülés az alant maradt rétegekkel, lehető asszimilálódás a magasabb társadalmi osztályokhz. (Nem emlékezhetünk meg a kivételekről, a paraszti szolidaritás pár szép példájáról.) A tudatosuló, individualizálódott szegény- és középparasztság útja annál keservesebb: a régi rend helyébe nem lépett semmi magasabbrendű, építő új rend, szervezettség, társadalmi kiszolgáltatásuk változatlan, a régi kultúraforma elveszett, társadalmi képük, magatartásuk teli egyéni bizonytalansággal, iránytalansággal. Hullámzó, bizonytalan, atomizálódott tömeg; a régi alak helyébe az alaktalanság lépett.

*

Valóban a „csodák népe" ez. Szikkadt mezőkön kis kanászgyerek nótázik, a dohánycsomózáskor, kukoricafosztáskor, csőszkunyhó előtt meseszó hallatszik, a kis ablakokat színes szőttesek takarják, az élet ünneplő eseményeit és a halál sötét pompáját tilalmak, varázsok, bonyolult szertartások, szokások fonják át. A kutatók csodálata mindezideig az alkotásoknak szólt: a balladáknak, a dallamok finom és tiszta ívelésének, hullámzó változatoknak, a mesék világának, a népművészet gazdagságának s a népi szokások primitív érdekességeinek. De kevesen csodálták az életet, amely sorsa ellenére maga fölé emelte ezeket az alkotásokat. Pedig a nagyobb csoda ez. Hajlandóak vagyunk néprajzi érdekességek és esztétikai élmények kedvéért megfeled-

kezni a paraszti alkotókról s a paraszti hagyomány őreiről (a kettő sokszor egyet jelent!) s főkép arról, hogy ezek az alkotások milyen élethelyzetben születtek s őrződtek meg a lejegyzés, lefényképezés, fonográfhengerre-vétel idejéig. A paraszti kultúra alkotásai elválaszthatatlanul összefüggenek a parasztság társadalmi helyzetével és tudatosultságának paraszti fokával. (A paraszti tudatosultságról még részletesebben kell szólanunk alább az eddigieknél.) A megrendítő ezekben az alkotásokban éppen az, hogy a paraszti lét gazdasági, társadalmi és kultúrális magárahagyottságából, szigorú körülhatároltságából születtek. A paraszti alkotások szépségének, varázsának másik döbbenetesebb és monumentálisabb arca bontakozhatik ki előttünk ezeknek az összefüggéseknek ismeretében. Ezeknek az összefüggéseknek a vizsgálatánál azonban egyre több hipotézisre és analógiára szorulunk. Részint azért, mert ennek a kapcsolatnak földerítésére kutatóink nem vállalkoztak, részint, mert éppen ma a szegény parasztság is, a gazdag parasztság is egyként elhagyni készül s el is hagyja a régibb paraszti hagyományt. Igen kevés anyag, leginkább saját megfigyeléseim alapján vázolhatom ezt az alapvető kapcsolatot. A mesegyüjtésnél, népdalgyüjtésnél, sőt a hiedelemvilág anyagának gyüjtésénél is nemcsak azt figyelhetjük meg, hogy ma már ez az anyag csak elszigeteltebb területeken, az extenzív városi hatásoktól érintetlenebb sávokon található, hanem azt is, hogy ma ennek az anyagnak őrzője majdnem teljesen (a mesének teljes egészében) a szegényparasztság. A hiedelemvilágnál érthető ez a jelenség: a gazdag parasztság jár elől a tudatosulás útján (kivéve a dunántúli egykés vidékek gazdag parasztságát), szemlélete racionalista szemlélet, lenézi s szégyeli a paraszti multnak ezeket az emlékeit, nem is kíván tudni róluk. Ez a helyzet tehát inkább a változás tényével függ össze, bár ennek a változásnak alapjait a gazdasági, társadalmi és tudatbéli fölszaba-

dulás vetette meg. Népdalainknál, balladáinknál nem ily egyszerű a probléma, önkényes lenne ennyire szétválasztani a szegényparaszti és gazdagparaszti népdal-anyagot. A dunántúli Kemsének vizsgálata azt mutatta, hogy a zsellérek jóval többet tudnak, mint a „pógárok", a gazdag parasztok. Anyaguk azonban nagyon is kevés és speciális területre vonatkozó, semhogy következtetéseket vonhatnánk le belőle általánosabb érvénnyel. Az bizonyos, hogy a gazdag parasztság mindenütt szerte az országban jóval előbb veti le régibb dallamkultúráját, nem énekel már azzal a teremtő spontaneitással, ami lényege volt a paraszti nótázásnak, alkotásnak. A gazdag parasztság veszi át elsősorban a városi tangókat, foxtrottokat, mintahogy táncában is ez a réteg követi először a városi divatokat. Azt nem fogjuk megtudni sohasem, hogy népdalkultúránk alkotásában minő része és érdeme volt gazdag parasztságunknak (tudjuk: ez a gazdagság nem tekinthet hosszú multra vissza), az azonban bizonyos, hogy ennek a dallam- és szöveganyagnak megőrzésében érdemei egyre kevesebbek. Hűtlensége természetes társadalmi mozdulat s ismét a már többször említett változással s ennek a változásnak előfeltételeivel van összefüggésben. (Végső fokon tehát a paraszt alkotásnak és társadalmi, gazdasági s művelődési helyzetnek összefüggése ezen az alapon is világossá válik.) Még jobban megvilágosodik előttünk ez az összefüggés, ha a meséinket vizsgáljuk át ebből a szempontból. Gyüjtőutamon sohasem találtam gazdag paraszt mesélőre (pedig jó pár kötetre való mesét gyüjtöttem), mindig szegény parasztok voltak a mesélőim, pár holdas „gazda" volt a magas határ. Nem tekinthető ez véletlennek, szorosan összefügg a paraszti társadalom osztályszerkezeti kérdéseivel. A nagygazdához méltatlan s illetlen lenne, ha a mulattatásnak ezt a módját vállalná magára. A mesélés funkciója a szegényparaszti réteg kiválasztottjaié, kiknek megadatott a tehetség, s társa-

dalmi helyzetük, foglalkozásuk és mesélő kedvük között nincs ellentét. Valóban külön funkció a mesélés, a paraszti közös munkák némelyikének könnyítője, esti szórakozások emelője s minden faluban voltak páran, akik a közösség ilyen igényeit kielégítették. (Egyik faluban például szinte kizárólagos funkciója a téli fonókázásnál, ősszel a kukoricatörésnél egy öreg koldusasszonynak, hogy illetlen s módfelett szabadszájú meséivel, történeteivel nevettesse meg hallgatóit.) Pár fölbukkanható kivételtől bízvást eltekinthetünk (a tehetség végre is nincs osztályhoz kötve) s a mesemondással kapcsolatban általánosíthatunk minden veszély nélkül: a mesealkotás és a meseőrzés szorosan kapcsolódik a szegényparaszti osztályhoz. Meséinket szegényparasztságunk teremtette meg s őrizte napjainkig. Borbély Mihály, Kálmány Lajosnak híres mesemondója épúgy szegénysorban élt, mint az öreg nyolcvanhatéves községi ellátott, Fedics Mihály, akitől én jegyezhettem le meséket, vagy Korpás László, a másik jeles szabolcsi mesemondó. Ezért könnyen érthető aztán a paraszti mesékből sugárzó szociális élmény s a magasabbra törés forró vágya, a kötött és reménytelen sorsból való elsóvárgás, meséink egyik fermentuma, egyik legalapvetőbb motívuma. A népmese példázza előttünk legékesenszólóbban a paraszti alkotások és a paraszti lét végső összefüggéseit. Amíg az eddigiekben a mese és a paraszti társadalom, gazdasági helyzet kapcsolatait láthattuk, addig a parasztmese mai sorsában a paraszti tudatnak és mesének összefüggései világosodnak meg. A népmese mai pusztulásának okai nem abban rejlenek, mintha a parasztság egyeteme gazdaságilag oly rendezett helyzetbe került volna, hogy a paraszti irodalomnak e primitív szépségeiről már könnyűszerrel lemondhatna. Távolról sem. Inkább a paraszti tudat egyre általánosabb racionalizálódásáról kell beszélnünk. A mult század végének lázongásaitól kezdve, még a jobbágyparasztság-

ban is tudatosultak létének alapvető problémái, ha azokat nem is látja a maguk igaz összefüggéseiben s egyelőre inkább az alázat magatartásával reagál. A munkásvándorlások mai formái, a világháború megrázkódtatásai, a városok extenzív hatása, az iskolázás általános volta: mind-mind okai a paraszti tudat újabb alakulásának. A népmese pedig elválaszthatatlanul kapcsolódik a régibb paraszti társadalmi és kultúrális szituációhoz, abból sarjadt, élete sem tarthat tovább. Nem jelenti ez a paraszti epikus alkotóerőnek elhanyatlását, csak annyit jelent, hogy ezek az alkotóerők többé nem a mese formáiba öltöznek: az a szituáció, melyben a mese érvényvilága kibontakozhatott, megszűnőben már a jobbágyparasztság fiatal generációiban is. Ha a paraszti alkotások társadalmi és gazdasági hátterét kutatjuk, éppen a fordított viszonyt látjuk a szokásvilág jelenségeinek egy része s a paraszti anyagi és társadalmi helyzet között. Tomori Viola lélektani vizsgálódásai közben figyelte meg az ú. n. polaritásos jelenségeket. (Ilyenekre már H. Spencer is rámutatott a munkássággal kapcsolatban.) A szegényparasztság életének néhány nagy pillanatában (születés, házasság, halál) s a pihenés, önfeledtség ritka perceiben túllendül szűkös korlátain s az ellentétes irányba csap át, a számára elérhető maximális pompa felé. Ünneplő szokásaink bonyolult rendelkezései, igen sokszor költséges formái részint ebből a lelki és szociális feszültségből veszik eredetüket. S a mai helyzetben megfigyelhetjük, hogy a szegényparasztság mindinkább lemond ezekről a szokásokról: helyzete gazdaságilag annyira körülhatárolt, hogy még a ritka alkalmakra sem lenne módja megvalósítani a régi paraszti törvényt. Szokásokról, viseletről mondanak le faluk így. Viszont a paraszti létformából ki nem lépett s gazdag parasztság annál színesebben és pompázóbban bontja ki még ma is szokásainak szövedékét, számukra ez már nem az élet néha elérhető nagy pillanata, hanem a paraszti

lehetőségek csúcspontja, melyet birtokukba vettek. Ebben a magatartásban van valami meddő, kifáradott, merev ragaszkodás, a dinamika teljes hiánya. (Vannak, igaz, ellentmondó példáink is: a matyók. Mindezeknek a látszólagos ellenmondásoknak analizálása meghaladná adott kereteinket. Annyi bizonyos, hogy a paraszti alkotás, életforma és társadalmi, gazdasági helyzet összefüggéseinek további részletezőbb kivizsgálásához új kutatások lennének szükségesek.) Az individualizált, tudatosult parasztság számára mindez már nem kérdéses: kilépett ebből az összefüggésből.

*

Egy pillanatig sem gondolunk arra, hogy ez az egyetlen összefüggés önmagában megmagyarázhatja akár paraszti alkotásainknak keletkezését, akár fennmaradásukat. Egyik legfőbb magyarázóelvünk mindenesetre. De tovább is kell tekintetünk. Népmeséinknek, paraszti hiedelemvilágunknak s szokásrendünknek kialakulásában, továbbhagyományozódásukban alapvető fontossága volt a sajátságos paraszti tudatnak, ahogy egyik tanulmányomban neveztem, a paraszti szemlélet primitív totalitásának. (Most csak utalunk arra az eddigiekből nyilván kitetszhető tényre, hogy ez a paraszti tudat szoros összefüggésben van a paraszti társadalmi-gazdasági helyzettel. Mégpedig egyszerre oki és egyszerre okozati viszonyban: a viszony esetenkint cserélődhetik, nincs jogunk általános érvényű tételt kimondani ez oksági viszonylattal kapcsolatban.) Mit értünk a sajátos paraszti tudat, a primitív szemléleti totalitás alatt? Bizonyos megszorításokkal, a fogalom szűkítésével körülbelül azt, amit Lévy-Bruhl a primitív mentalitás alatt ért munkáiban. Akár a társadalomszerkezet különbségeit tekintjük, akár a fejlődéslélektan finom analíziseire gondolunk is, a primitív és a paraszti szemlélet között mégis rokonvonásokat fogunk találni.

Hangsúlyoznunk kell: rokonvonásokat és nem puszta analógiákat! A primitív tudatot jellemezte a mi fogalmi szisztematikánk, logikai fegyelmezettségünk s mind racionalisztikusabb szemléletünk hiánya. Amellett, hogy a való világ dolgai között ügyesen s fortéllyal tudtak eligazodni s nem voltak hajlandók tévedni a valóság érdekeikkel kapcsolatos tényeivel szemben, a számukra adott világ értelmezésében s a végső összefüggések tekintetében korántsem voltak oly megbízhatóak, mint egy vad elejtésében, íjjkészítésben s a törzsi érdekek megvédésében. A végső összefüggések mágikus értelmezésekhez, a rácion messze túlmutató értelmezésekhez vezettek, de úgy, hogy világképükben a valóság és a valóságfeletti, racionálisan tapasztalható és csak irracionálisan elfogadható szétfejthetetlenül összefonódott. Természetesen van rendszere ennek a mágikus világképnek is (nemrégiben Solymossy Sándor mutatott rá integritásos hiedelmeinkkel kapcsolatban ennek a primitív tudatnak egyik rendszerező elvére), azonban törvényeit a nagy összehasonlító anyag ellenére sem látjuk teljesen s a szükséges fogalmi különböztetések primitív vallásformák, paraszti hiedelmek, mítoszok és mesék között sem jöttek segítségünkre, inkább sokszor elvágták a minden bizonnyal meglévő kapcsolatokat. Annyi azonban bizonyos a sok magyarázat közül, hogy az alapvető ebben a szemléletben a valóságos és valóságfeletti két szférájának (ezt a két szférát a mi tudatunk elég élesen kettéválasztja) összenézése, szinopszisa. A valóság majd minden mozzanatában, tárgyakban, történésekben, nappali fényben, éjszakai árnyékban leselkedik a csoda, egy vasdarabban, kőben latens csodák rejlenek s a bálvány is lehet megvetett, félredobott, ha nincs hatalma teljesíteni a varázst. A primitív emberről, szemben a modernnel, tán nincs jogunk (a homo divinans és homo faber Danzel által használt különböztetéseire gondolnunk) csak a homo divinans jelzőjét emle-

getnünk, ebben a formában még a legprimitívebb törzsekről is túlzás lenne: a homo faber ösztöne munkál bennük is. (Ahogy a mi civilizációnk sem ölhette meg a homo divinanst.) Inkább azt mondhatjuk, hogy a primitív emberben egyként munkál a homo divinans s a homo faber is, csakhogy az előbbi fölött nem őrködik a tudat oly éberen s az utóbbit nem segíti a tapasztalatok gazdagsága. Ez okozza a mágikus világkép uralkodását, ezért törhet át bármely pillanatban a varázs, a valóságfölötti a valóság burkán. Ez a lényege a primitív tudatnak rövidre fogva a különböző változatokban is. S ha nem is ebben a zsúfolt és homogén formában, ha leszegényedetten, a megvilágosodó tudat által kordába szorítottan is, parasztságunk tudatát ez a primitív szemléleti totalitás jellemezte és jellemzi, amíg paraszti mivoltában meg nem ingott. Paraszti meséinknek, hiedelmeinknek érvényvilága, cáfolhatatlan hitele csak ebben a légkörben, ebben a tudatatmoszférában fejlődhetett ki. Érdekes élményem volt Balsán, Szabolcs megyében: az apa (hetvenötéves lehetett) különböző, a falujában megtörtént tehénrontásokat mesélt s a rontást elhárító, a rontást megbüntető varázsokat. Fia, aki a világháborút megjárta s már kijutott a paraszti szemléletnek ebből a szakaszából, egy ideig szégyenkezve s kelletlenül hallgatta a történteket, majd kissé ingerülten leintette az apját, hogy „ne untassa a tanár urat ezekkel a bolondságokkal, nem igaz ebből egy szó se!" Az öreg magából kikelve támadt neki s hitet tett, hogy saját szemeivel látta, hogy jött a rontó asszony egy szál ingbe, jajgatva, hogy ne sütögessék már (a tehén tőgye alá égő parazsat tartott a tudós juhász, az sütötte a rontót), kegyelmezzen az életének. Meg is mondta az asszony nevét. Nemcsak a két generáció szembenállásában kifejeződő változás, tudatátalakulás ténye volt tanulságos, hanem a mesélő öregnek teljes zavartalan benneélése ebben a régibb szemléleti formában. Ilyen tel-

jes azonosulásra a hiedelmek világával számtalan példát találhatni, sőt találkoztam olyan „visszaesővel", aki több mint tíz évig élt Amerikában, kereskedett, az életnek valóban megismerhette racionális vonásait, s visszatérve falujába, a falunak egyik legtekintélyesebb tudósa a rontások, varázslások terén, kereset is a számára, de maga is bizton hiszi, hogy földjének termékenysége azokhoz a termékenységi varázsokhoz kapcsolódik, melyeket ő mívelkedett titokban. Ezeket a varázsait alig hajlandó elmondani, attól tartott, hogy erejüket vesztik. De nem csak egyes példák bizonyíthatnak: az egész hiedelemvilág, törvényeivel, tiltásaival, védekező és ártó rontásaival csak ezen a paraszti tudatosultsági fokon, ebben a primitív szemléleti totalitásban élhetett s öröklődhetett generációkon keresztül, mint a paraszti lét egyik legfőbb védelmezője a világ ártó hatalmaival szemben.

Érthető, hogy azok, akik a parasztság fölemelésével foglalkoztak, már kezdettől fogva a gazdasági és társadalmi kérdések mellett a paraszti tudat, a paraszti műveltség emelését sürgették. Tessedik Sámuel elsősorban a parasztság művelődésbeli hátramaradottsága ellen küzködik s a parasztság fölemelését itt akarta elkezdeni a mezőgazdasági kultúra emelése mellett, a cartesianus Fábián József is a paraszti babona ellen küzd kissé naívnak ható tudós szándékával. Széchenyi rendszerében is középponti volt ez a gondolat. Később a szociális kérdések hangsúlyozása elterelte erről a lényeges pontról a figyelmet, nagy kárára parasztságunknak. Hisz ma is egyik legfőbb kérdésünk a paraszti tudat alakulásának helyes irányítása és jó vezetése az európai magas kultúra felé. Nem mondhatjuk, hogy ez a művelődéspolitikai probléma már megtalálta volna a legjobb megoldást.

De térjünk vissza előbbi kérdésünkhöz. A paraszti tudatnak e jellemzett periódusában élhettek meséink is s hagyomá-

nyozódhattak utódról-utódra. A mese parasztságunk számára nem kitalált történeteket, unaloműző szórakozást jelentett, hanem a valóságnak egyik, általuk megközelíthetetlen részét. A mese világa nemcsak áhított világ s nem is csak egy normatív világ, az életnek egy normatív aspektusa (A. Jolles, Honti), hanem elsősorban is *létező világ:* a mesevilág is a valósághoz tartozik. Vagy legalább is a valósághoz tartozott. Semmiesetre sem puszta fikció, melynek hitele a mesehallgatók, vagy mesélő önkénytől függene. Az öreg Fedics Mihály mondotta kérdezősködéseimre, hogy mindaz, ami a mesében megtörténik, valamikor megtörtént, csak ma már a mese őrzi számunkra. Mert ilyenféle dolgokat ember magától ki nem találhat, az ujjunkból ezeket nem szophatjuk. Ha nem lett volna sárkány, ember ugyan ki nem találta volna! Minden mese igaz, s nem csak valami magasabb művészi igazság szférájában, ahogy mi hajlandók vagyunk magyarázni, hanem azon elmondott formájában. A mesében tehát elsősorban a primitív emberi tudat epikus megnyilatkozásait kell keresnünk s meséink helyes értelmezéséhez ennek a primitív-paraszti tudatnak figyelembevétele nélkül sohasem juthatunk.

Parasztságunk változásával járt, hogy ez a szemléletforma ma már majd mindenütt pusztulóban van. Mondhatjuk, a változásnak ezen a területén már szinte nincsen különbség a szegény és a gazdag parasztság között. Minden bizonnyal a gazdag parasztság körében rohamosabb és teljesebb a változás, ők azonosultak a leghamarabb és a leggyorsabban a kispolgári, polgári racionalista szemlélethez. (Ismét meg kell említenünk az egykés vidékek gazdag parasztságát, mint kivételt, ez a típus még inkább hozzátartozik ma is a régi paraszti rendhez, életformához.) A gazdag parasztságnál találkozhatunk már a legkevésbé azokkal a revival-szerű jelenségekkel (hogy Marót

Károly értelmezésével használjam ezt a terminust), melyeket, mint a régibb létforma visszaütéseit még lépten-nyomon szemlélhetjük parasztságunk többi osztályainál is. De már szegény parasztságunk is kilép a tudatnak ebből a szűkebb köréből, s jobban tekinti saját sorsát és a világ folyó dolgait. Fönnebb említettünk már néhány okot. Valóban a civilizáció gyors, nem éppen megemésztett, de nagyon is extenzív terjedése, a mindinkább szaporodó városi hatások (katonaság, cselédsor, munkavándorlások s újabban épp „néprajzias" faluink számára a Gyöngyösbokréta), az iskolázás kötelezettsége, mind rombolja ezt a régibb szemléleti formát. S rombolja a szegény parasztságnak szociális nyomottsága is: ez a nyomottság ma már a jobbágyparasztban is ébresztgeti a szociális tudatot s vele együtt a kegyetlen paraszti létből való menekülés vágyát és tudatát. Így rombolódik le a régi paraszti világ.

*

A paraszti alkotások atmoszférájának megértéséhez s a paraszti alkotás, a hagyományozás lélektanának megértéséhez még egy szempont figyelembevételére van szükségünk. Az egyik első s nyomban szembetűnő alapvető élményünk a faluról (s még a mai faluról is!) az evolucionista történetszemléletet támadhatja meg, az egyvonalú fejlődés tanát. Aki „az eltűnt idő nyomában" jár, itt megtalálhatja egyszerre, egyetlen időpontban az eltűnt időnek számtalan arcát. Mit értsünk ezalatt? Csak egy fölületes séta a faluban s átéljük e tény külsőségeit, megláthatjuk külső bizonyságait. Az egymás mellett álló házak az idő és stílusok változásait mutatják. Az ősi magyar tűzhelyes ház típusa mellett városaink külvárosi negyedeinek házformáit találhatjuk meg, a faragott kapuzábé szerényebb utóda mellett a nemesi kuriális stílus némely tradícióját, barokk hajlásokat az ablakpárkányokon, empire, neo-

klasszikus oszlopok primitívebb emlékeit. A kapufaragások, oromdíszítések ősi hagyományt, merev, mértanias motívumokat, egyszerű, darabos vallási szimbólumokat (kereszt, kehely, etc.) és dúsabb nyugateurópai stílusok (pl. a barokk istenszeme motívum a szeged-alsóvárosi házakon s annak vonzási területén) ajándékait őrzik. S benn a házban is az ősi bútordarabok mellett, a ládán, a barokk tulipán ékeskedik s a színesre pingált konyhában, pitarban a szem tán először csak a régi cserépedényeket, tálakat látja meg s csak aztán veszi észre a vásáron vett szekrényt, olcsó ipari munkát s a tiszta szobában álló biedermeier komód tiszta vonalait, a székek primitív s egyben barokkos hajlású faragását, vásári olajnyomatot Szűz Máriáról és Kossuth Lajosról, fényképet az esküvőről és a katonafiúról. Mindez természetesen elsősorban külsőségnek tetszhetik s egyes esetekben magyarázható gazdasági okokkal, véletlenekkel. Azonban a paraszti kultúrának ez a külső képe már előreveti azt a sajátosságot, ami a paraszti tudatnak másik jellemző vonása: a történetietlenség. Ezekben a „külsőségekben" is haladhatnánk mélyebbre s például népviseletünknek, a parasztság tárgyi javainak vizsgálata nem egy hasonló példát nyujthatna még.

Miről árulkodnak az első pillanatban ezek a külső nyomok? Az európai magaskultúrát, a mi nyugateurópai műveltségünket az egyre élesebb történeti tudatosság érzékenységével egymást követő, egymástól lényegileg különböző stílusokra, korokra bontjuk — bár mindig is hangsúlyoznunk kell, hogy az elválasztó vonalak többé-kevésbé önkényesek és a határok nagyon is összemosódnak. S bár beszélünk örök romantikáról, gótikus angol szellemről, mégis a román, gót, renaissance, barokk s a többi stílusokat egymást követő, történeti egyszeriséggel fellépő stílusoknak tekintjük. Mintha a historizmusnak ez a szemléleti formája nem lenne alkalmas a falu lénye-

gének megragadására, helyesebben, mintha a paraszti tudatból hiányoznék ez a fajta történeti szemlélet. A parasztság régibb tudatvilága — velünk ellentétben — nem így áll szemben a történettel, az idővel. Mint az archeológus az egymásra épült kultúrákat, mi is kihámozhatjuk természetesen a különböző történeti stílusokat, rétegeket, elválaszthatjuk az ősi hagyományt a 18. századi elemektől s az újabb városi beszivárgásoktól; ez a stílustörténeti kutatás azonban nem magyarázza a lényeget: e különböző stílusok, tendenciák együttes jelentkezését, történeti egymásmellettiségét, *termékeny együttélését*. Mert természetesen nem csak az imént vázolt s a könnyebbség kedvéért választott példákon (ház, bútor) lelhetjük meg e sajátosságot. Sokkal előbb és sokkal bizonyítóbb módon magában a paraszti tudatban. A paraszti tudatnak egyik legalapvetőbb magatartása volt a primitív fokon ez a történetietlenség. Nem az etnológiának a „geschichtslose Völker" különben sem találó s igaz meghatározására gondolunk most. Jól tudjuk, hogy a primitív népeknek is, parasztságnak is messzire nyúló tradíciói vannak, elég csak a primitívek törzsi epikájára gondolnunk, vagy a paraszti „nagy emlékezet"-re. Arra kell gondolnunk, hogy ez a paraszti nagy emlékezet, mely a finn-ugor közösség idejéig visszanyúló dallamokat, az óeurópai művészet stiláris elemeit, nyomozhatatlanul ősi hiedelmeket őriz, a hagyománynak ugyanolyan rangjával illeti és védi a legújabb hatásokat is, a domborműves faragás új nyugateurópai formáit, a 19. századi betyárballadákat, ponyváról leszivárgott meséket, az orvostudomány leszivárgott praktikáit. A ponyvamese, betyárballada ugyanazzal a hitelességgel s történeti igényességgel lép be a paraszti tradícióba, mintha öröktől fogva tagja lett volna a paraszti hagyománynak. S összefonódik a régivel: elborítják ősi formulák, vagy maga épít új formulákat, de bekapcsolódik a hagyomány-rendbe s a paraszti

tudat nem szelektál, nem különböztet. (A paraszti tudatnak ez a történetietlensége, látszólag könnyen meghódíthatósága vezette sikerre a H. Naumann-féle elméletet, „gesunkenes Kulturgut", annak minden hibájával, egyoldalúságával együtt.) A paraszti szemlélet totalitása az időben is kiterjed, mintegy vertikálisan, s egységbelátja a századokat is. Az egyszeri királlyal s kiskanásszal megtörténtek s Rinaldó Rinaldini kalandjai ugyanegy történeti távlatban helyezkednek el, perspektíva nélkül. Másik oldalról megközelítve ezt a jelenséget: a paraszti tudatnak ez a sajátossága tette könnyen lehetővé a revival-szerű jelenségek állandó fölbukkanását a paraszti kultúrában. (Ezekben a fejtegetéseinkben sokat köszönhetünk Marót Károly különböző tanulmányainak.) Sokszor ugyanis inkább az emberiség „tudatalattijának" újrafölbukkanását szemlélhetjük hiedelmeinkben, meséinkben, mint folyamatosan megőrzött hagyományt. Sokszor váratlanul s minden átadó hatástól függetlenül, elszigetelten bukkan fel valami régi „emlék", messzire mutat vissza: ebben a paraszti tudatban könnyen érthető ez a jelenség. Úgy kell éreznünk, hogy az egyéni újraalkotásban s a tradíció hív őrzésében (a paraszti alkotások két komponensében) a hagyományozók ajkán a titkos idő szólal meg, távoli múlt és újabb szerzemény, régi stílus és új hatás egybefonódik, ahogy régitípusú dallamforma újkeletű szöveghez szegődik s az érzelgős városi műdal a paraszténekesek előadásában régi és nemes zengést kap. A paraszti tudat a maga tradícióvilágában nem választotta el egymástól az áramló idő ajándékait, inkább nagyon is összefogta. Az alkotás, az egész kultúra s társadalom mögött ott állt termékenyen és halhatatlanul az egész mult s benneélt az egyén invenciójában, a legutolsó perc hatásaiban. A régi paraszti tudatnak ezek a vonásai is pusztulóban vannak már. A paraszti tudat immár nagyon is kü-

lönböztetni kezd az időben, elsősorban a maga történetének régi és mai periódusa közt, aminek társadalmi okai nyilvánvalóak. Számára most kezd megelevenedni a mult s most világosodik előtte a történet s benne elsősorban saját sorsának folyama. Ez a látvány minden bizonnyal további magatartásának egyik fő ösztökélője lesz, tudatosulásának egyik fermentuma.

*

A paraszti élet alkotásairól szólva az alkotások atmoszférája után szólnunk kell röviden azokról az elemekről, amelyeknek az volt a funkciója, hogy ezek az alkotások ellenálljanak a pusztító időnek. Ha a paraszti képzőművészet előtt mindig ott állhatott a megörökített minta, amelynek alapján elleshette a törvényt s belophatta egyéni vívmányait, addig az irodalomban, dallamvilágukban a törvény csak a szájhagyományozó előadásmódban élt, látszólag kötetlen és szabad előadásmód, kitéve az idő és az előadó változtató hatalmának. Pedig ebben a szájhagyományozó előadásmódban szorosabb és keményebb kötőerők fejlődtek ki, mint akár a mi írással rögzített, iskolákat, stílusokat alkotó irodalmunkban. Éppen mert a szájhagyomány könnyen alkalmat adna az egyén önkényességének s kiszolgáltatná a mesét, balladát, dallamot a futó időnek, olyan szigorú konvenció-, formularendszer alakult ki, mely megakadályozhatta mindezt. Formulák és konvenciók minden irodalomban, minden alkotóterületen vannak, a kultúra bármely fokán is. Azonban a paraszti kultúra formularendszerét az különbözteti meg, emlékezzünk az egyén és közösség társadalmi viszonyára, hogy a formula normatív ereje lényegesen nagyobb az egyéni invenciónál, találékonyságánál. Nem mintha a paraszti alkotókban nem lenne invenció: de egyéni ötleteik, „javaslataik" (ahogy C. J. Sharp nevezi) mindig a közösségi

stílus, a formulák medrében helyezkedhettek csak el. Valóban, mint egyik angol kutató, Graves mondja, ezekben az alkotásokban megkülönböztethetünk stílusrétegeket, különböző időszakok formularendszereit elválaszthatjuk egymástól, de ezeken belül egyéni stílusokat sohasem különböztethetünk meg. Nem csak a személyes szerző hiányzik ezekből az alkotásokból, mint egyesek megállapították a szájhagyományozó irodalommal kapcsolatban, hanem az alkotásokból magukból is hiányzik a különvaló, egyéni, egyszeri jelleg. S a lényeges ez. Ha paraszti faragásaink különböző stílusrétegeit vizsgáljuk, ha szőtteseinket, mindenütt ezeket a formulákat láthatjuk: nem magyarázza ezt csupán az anyag természetében rejlő irányítás, bár ez az egyik tényező. De népi dallamainkban is, ahogy ez Bartókék kutatásai óta tisztán áll előttünk, a különböző stílusok formularendszereiben helyezkedhetnek csak el a dallamváltozatok. Az egyéni hang, egyéni variáció csak akkor fogadtatik el a közösség részéről, ha zavartalanul helyezkedik el a konvenciórendben, vagy van annyi sugalló ereje, hogy új konvenciót, új formulákat teremt, fogadtat el. Természetesen ez a formularendszer nem merev, kötő törvény: a stílustörténeti kutatások a népi alkotások minden területén kimutathatták a lassú változást, új stílusok lassú növekvését. De ez a hajlékony, táguló formularendszer mégis a fő rögzítő erő és ízlésirányító hatalom volt a paraszti kultúrában: biztossá tette a továbbhagyományozást, a paraszti emlékezetet, mely a finn-ugor közösség idején túlra is emlékezik néha, s fegyelmezte az egyéni hajlamokat. Amint a paraszti társadalomban az egyén magatartásai fölött szigorúan őrködött a törvény, ugyanúgy őrizte híven a paraszti alkotásokat a formula, az összekötő kapocs egyén és közösség, változatlan múlt és változó pillanat között. Mondanunk sem kell, hogy a jelen változtató erőinek ez a formularendszer sem állhatott ellen. A paraszti társadalom

atomizálódásával együtt lassan megbomlanak a paraszti kultúra kötőerői is. A névtelen és személytelen paraszti alkotó helyett, ki elrejtezett a formulák mögé, előlép az egyéniség, immár egyedül kell megvívnia a harcát a magánossággal, a kifejezéssel, segítség nélkül kell szembenéznie azzal a felelősséggel, azzal a rettenettel, ami minden igaz alkotás mögül ránktekint.

*

Rövidre fogott fejtegetések voltak ezek, jól tudom. Nem is volt más a célom tanulmányomban, mint az alapkérdések fölvázolása, mint ahogy a mellékelt fényképek is megvillanó képei parasztságunk mai életének. Talán mégis előtűnt a régi paraszti mult s a mai változás, mely valamennyiünknek szöges gondja: vajjon jó irányt vesz-é s parasztságunkat társadalmilag is emelni fogja, tudatát fölemeli-e az európai magaskultúra színtjére? Enélkül a két föltétel nélkül parasztságunk problémái megoldhatatlanok.

Végül csak annyit, hogy az amúgy is kimért terjedelmet nem akartam fölösen irodalmi hivatkozásokkal terhelni. Akit a kérdések részleteiben is érdekelnek, egyéb részlettanulmányaimban s mindenekelőtt a ma oly naggyá növekedett vonatkozó irodalomban bőséges anyagot és további utalásokat találhat.

FÉNYKÉPEK

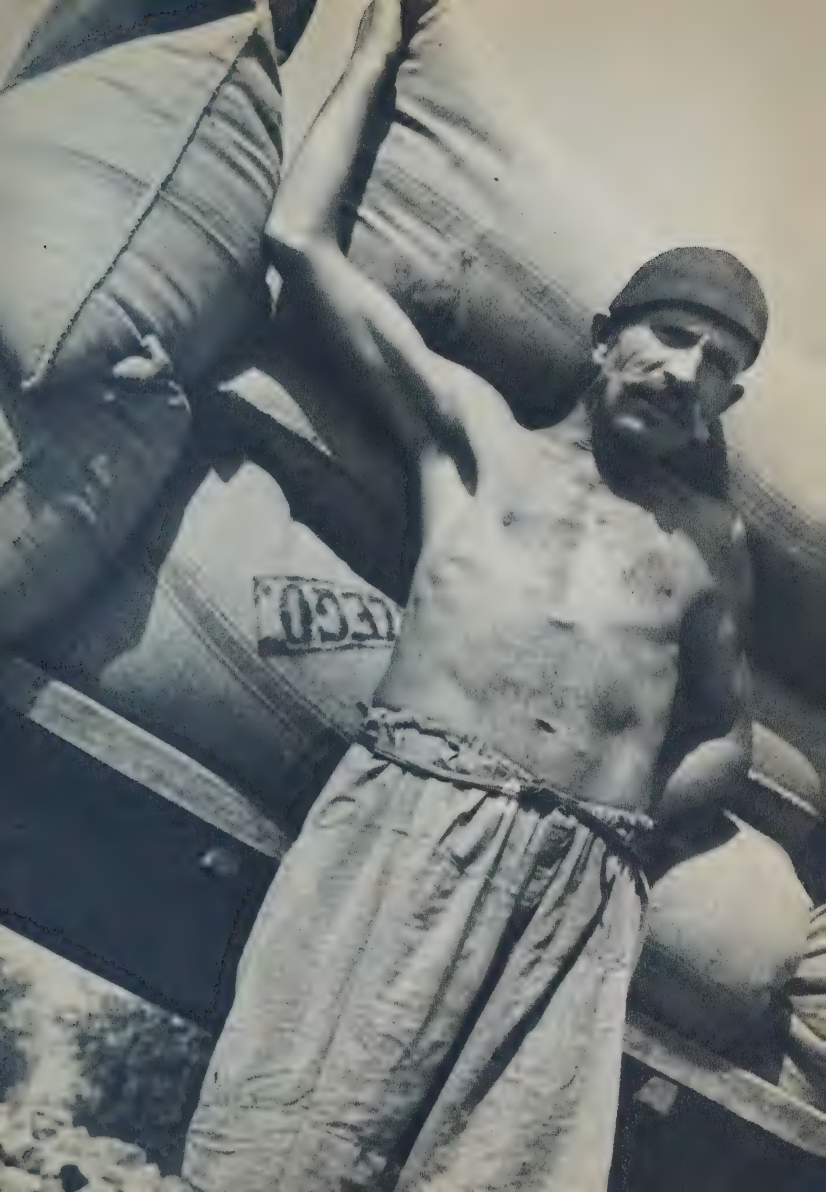

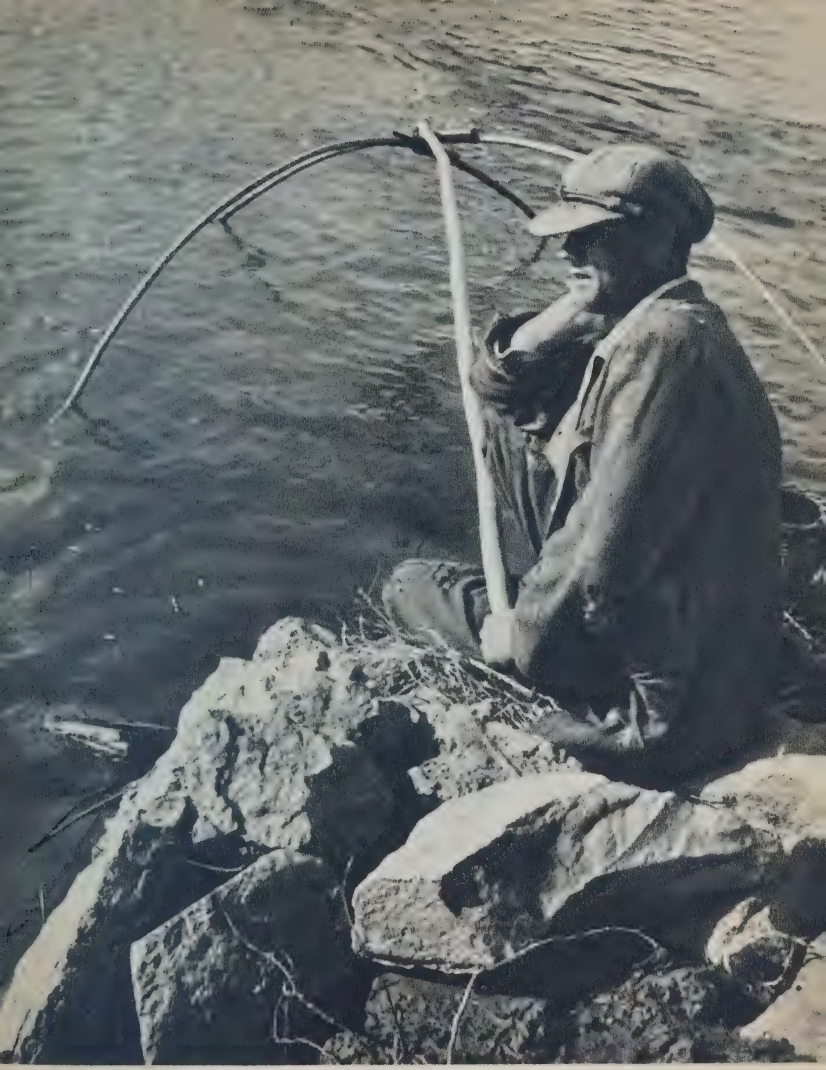

Amit Ortutay Gyula tanulmánya írásban mond el, azt igyekeznek ezek a fotók is, a maguk nyelvén, kifejezni.

Reménytelen feladat lenne 32 fotóban parasztságunk életéről teljes képet nyujtani. A cél nem is ez volt. — A képek általában csak ellesett pillanatok, de megmutatják a matyóhímzések és rámás csizmák mellett a rongyos szoknyás és mezítlábas valóságot, a „kulák" paraszt megelégedett pipája mellett az aratómunkás szakadozott ingét is: objektív és reális képét parasztságunk mai életének.

Esztétikai és nyomdatechnikai okokból az egyes képeket nem láttuk el számokkal. A képek sorrendjében következik itt pár szavas magyarázó szövegünk.

Öreg paraszt (Csongrád)
Figyelő (Pest megye)
Rétközi paraszthház
Cserepek a pitarban (Ajak, Szabolcs m.)
Ágy a tiszta szobában (Hosszúberekpéteri, Pest m.)
Vasárnap délelőtt (Ajak, Szabolcs m.)
Szokolya
„Kulák" asszonyok (Nógrád m.)
Nagygazda (Nógrád m.)
Mezőkövesd
A másik Mezőkövesd
Bujáki lány
Bujáki szoknyák
Rákóczi-telep, Orosháza
Népdal
Mezőkövesd
Fedics Mihály mesél (Bátorliget, Szabolcs)
Menyecske kapával (Buják)
Anya (Dejtár)
Boronálás (Orosháza)

Aratómunkás (Orosháza)
Cséplés (Orosháza)
Cséplőmunkás (Orosháza)
Rakodás (Csongrád)
Rakodómunkás (Csongrád)
Kondás (Nógrád m.)
Nyáj (Borsod)
Halászok (Mindszent)
Halászó proletárparaszt (Felsőtisza)
Kubikos kordék (Öcsöd, Békés m.)
Kubikosok (Öcsöd, Békés m.)
Szántóföld

AZ OFFICINA KÉPESKÖNYVEK

a magyarság életét, történeti fejlődését, legjellemzőbb alkotásait, tudományos színvonalon, művészi formában ábrázolják.

1. Trencsényi-Waldapfel Imre: A RÉGI PEST-BUDA
2. Ortutay Gyula: PARASZTSÁGUNK ÉLETE

Angolnyelvű kötet:

Emeric W. Trencsényi: BRITISH TRAVELLERS IN OLD BUDAPEST

8·17500

6P
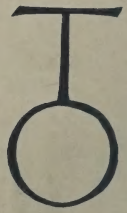
UNIVERSITY OF ILLINOIS-URBANA
3 0112 049031484